

УДК 316.2

ПАВЛО КУТУЄВ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"

ОЛЕКСІЙ ЯКУБІН,

кандидат політичних наук, старший викладач кафедри соціології Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"

ДАР'Я МАКАРЕНКО,

старший викладач кафедри соціології Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"

ДМИТРО ГЕРЧАНІВСЬКИЙ,

аспірант кафедри соціології Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"

Від євроцентричного модерну до плюралістичних модернів: еволюція історичної соціології Ш.Ейзенштадта

Анотація

Стаття зосереджується на експлікації та оцінці продуктивності зміни стилю соціологічного дискурсу про модерн і його трансформації в теоретизування про численні модерні. У цьому контексті здійснюється реконструкція інтелектуальної еволюції ізраїльського соціолога Ш.Ейзенштадта як парадигмального

прикладу та руйійної сили таких змін в історичній соціології модерну / модернів та модернізації. Стаття відстежує розвиток ідеї численних модернів та спроби її прибічників захистити концепцію модерну за одночасного подолання євроцентризму. На основі потрактування походження публічної сфери та демократії виокремлюються два напрями у середовищі поборників ідеї численних модернів: одна група дослідників зберігає євроцентристське витлумачення генеалогії публічної сфери та демократії, натомість інша розглядає ці феномени як такі, що не є географічно закоріненими. Відтак друге угруповання теоретиків модерну наближається до позиції сходоцентрично орієнтованих історичних соціологів, які надихаються ідеями А.Г.Франка, Бін Вонга, К.Померенца, Дж.Аригі.

Ключові слова: формування модерну, модерн, численні модерни, культурна програма модерну, публічна сфера, демократія, євроцентризм, сходоцентризм

Державна система, яку створили європейці, існувала не завжди. Вона і не буде завжди існувати. Важко написати їй некролог. З одного боку, ми бачимо, що життя громадян в Європі заспокоюється, створюються більші-менші представницькі політичні інститути. І те й інші суть побічні продукти формування держав, рухомих завданням нарощувати військову міць. З іншого боку, ми бачимо, що зростає руйнівна сила війни, держави дедалі більше проникають у приватне життя своїх громадян, створюються інструменти неймовірного класового контролю. Зруйнують державу — і отримає Ліван. Зміцнить державу — й отримає Корею. Позитивний результат не уявляється можливим, якщо тільки на зміну національній державі не прийдуть інші форми державності. Єдине і реальне, що можна зробити, — це відвернути величезну владу національних держав від занять війною до зміцнення правосуддя, особистої безпеки та демократії. Моя робота не вказує, як здійснити це гігантське завдання. Я лише прагнув показати, чому не можна із цим завданням зволікати.

Ч.Тілі

Ніколи можливості для благого світу для людства не були більшими. Воднораз прірва між людським потенціалом і умовами існування людства напевно ніколи не була ширшою. Наш вік також є епохою виразних крайнощів. Чинниками, які стоять між потенційним та актуальним, є економіка руйнації довілля та соціальне виключення кожного, хто не є присутковим, економіка, соціологія та психологія нерівності, силова політика поділів та війни. Вочевидь завершення всього цього не видно. А проте постає видова свідомість щодо викликів довілля, але також щодо прав людини та людського потенціалу. Усвідомлення спільності всього людства забезпечує максимально широкий підмурівок для критики й опозиції виключенням та нерівностям, які домінують.

Г.Терборн

Сприйняття ідеї та теорії модернізації щільно пов'язане із траєкторією як окремих національних держав, так і (глобальної) світ-системи в цілому. Тенденції останнього десятиліття суперечливі — з одного боку, спостерігаються сплески “боротьби за модерн” у країнах периферії (Арабська весна, революційні події 2013–2014 років в Україні). З іншого боку, вочевидноється занепад оптимізму щодо модерну та модернізації, який поступається місцем песимізму та нативістській реакції багатьох країн на різних рівнях світ-системи. На теренах постленінських соціумів модернізація — тобто досягнення ідеально-типового благого соціуму, який в публічному та медійному дискурсах незрідка навіть не ототожнюється з вестернізацією, а просто редукується до політики євроінтеграції — проголошувалася та проголошується як мета соціетального розвитку багатьма політичними силами (про прийняття євроінтеграції як модернізації на прикладі освітніх реформ у Греції див.: [Gropas, Triandafyllidou, Kouki, 2013: p. 29–52]). Водночас упродовж останніх років відбулася низка інтелектуальних та політичних подій, які загострюють питання — на рівнях теоретичної логіки та прагматики дії — чим є модерн (або модерни) та наскільки правомірним є отожднення європейського досвіду з явищем і поступом модерну. До цих ключових подій ми можемо віднести публікацію таких *magna opera*, як перший том тритомної біографії Сталіна американського історика Стивена Коткіна та книжку Тома Пікетті “Капітал у XXI столітті”. На рівні соціальної поведінки грандіозної символічності набув *Brexit* — референдум щодо доцільності збереження членства Сполученого королівства Великої Британії та Північної Ірландії в Європейському Союзі, результатом якого стала перевага голосів за вихід з ЄС.

Зрештою (само)впевненість соціологів-теоретиків 1980–1990-х років — приміром Рихарда Мюнха, який “єврооптимістично” відтворював Веберовий стиль дискурсу про Захід як носія цінностей активізму, раціоналізму, індивідуалізму та автономії — вчергове втрачає свою монологічну переконливість. “Сьогоднішній західний капіталізм як вища стадія модерну” втрачає свою гегемонію — як на рівні ідеалів та ідей (до цього спричинилися теоретичні прориви матеріалістично та антикапіталістично зорієнтованої історичної макросоціології), так і на рівні соціально-економічних практик (піднесення Азії є промовистим та дієвим аргументом проти одновимірного євроцентризму).

Монологічно-оптимістична постава щодо модерного соціального порядку плюралізується, а тому посилюється потреба у розробленні наборів аналітичних інструментів, які будуть здатні описати та досягнути ці тектонічні злами модерну. Важливим також є обґрунтування легітимності та логічності теоретизування у термінах модернів про сьогоднішні соціуми. Отже, метою статті є експлікація дослідницької програми численних модернів та оцінка її адекватності завданням концептуалізації сьогоднішніх суспільних констеляцій.

Ключовою інтелектуальною фігурою для досягнення витоків та траєкторії розвитку дослідницької програми численних модернів є ізраїльський соціолог Шмуел Ейзенштадт (1923–2010), чие ім'я нерозривно пов'язане з теорією модернізації та її трансформаціями. Ейзенштадт був серед піонерів

цього теоретичного руху, що постав у повоєнні часи; він також посідав неформальну позицію одного з найвпливовіших речників соціологічного аналізу суспільства у категоріях “традиція *versus* модерн”. У 1960-х роках ізраїльський вчений одним із перших почав переформулювати й модифікувати оптимістичні засади першої фази дослідницької програми модернізації, запропонувавши паралельно із С.Гантингтоном та Б.Муром її песимістичнішу версію, яка втілилася у другій фазі цієї школи. На початку ХХІ століття Ейзенштадт був, вочевидь, єдиним ученим з-поміж фундаторів дослідницької програми модернізації, який спромігся піддати свої погляди не лише ревізії, а й реконструкції, заклавши підвалини нової школи — школи численних модернів.

Але попри глобальний масштаб його інтелектуального впливу динаміка, траєкторія та чинники трансформації Ейзенштадтового мислення від теоретика єдиної модернізації до автора концепції численних модернів лишаються недослідженими в українській — та й у світовій — суспільствознавчій спільноті. У пострадянському контексті використання ідей Ейзенштадта незрідка зводиться до ритуального цитування його визначення модернізації з перших кількох сторінок книжки “Модернізація: протест і зміна” (а ця праця вийшла друком 1966 року!), натомість увесь комплекс осягнень цього автора залишається без адекватної масштабу його постаті уваги.

Як вислід, ідеї парадигми модернізації незрідка втрачають статус конструктів розуму / логосу та перетворюються на колективні уявлення — часом навіть групового несвідомого — які виконують функцію не стільки пізнання соціальної реальності, скільки ритуалу, що інтегрує своїх вірних навколо спільного предмета культу та забезпечує інтеграцію групи навколо своїх ватажків [Кутуєв, 2007: с. 106–127]. Про популярність ідей Ейзенштадта сьогодні промовляє факт постійного звернення до його праць інших соціологів з метою їхнього застосування до трансформацій модерних соціумів (приміром, див.: [Mota, Delanty, 2015: р. 39–57]). Отже, експлікація та утилізація релевантних елементів його спадщини актуалізується (під релевантністю слід розуміти як універсальну дотичність з огляду на його внесок у загальну теорію модерну / модернів, так і контекстуальну релевантність до боротьби за модерн на постленінських теренах).

Таким чином, завданнями цього тексту є ідентифікація тих елементів думки Ейзенштадта, які залишаються релевантними сьогоденному теоретизуванню про постання модерну, про варіації модерну, а також про розвиток публічної сфери та її імплікації для політичної динаміки, що, своєю чергою, спричинилася до формування модерну та демократії, як однієї з його політичних форм.

Загальновідомо, що постпозитивістська методологія науки потверджує таке: розвиток наукових теорій підпорядковується не лише логіці зростання знання, а й соціологіці динаміки академічної спільноти з притаманними їй правилами трансляції концепцій, методології та методів дослідження, а також засадничих цінностей. За взірць такого соціологічного вивчення динаміки соціологічних ідей (хоч як це дивно, але рідкісний жанр у нинішній соціології!) править Камікова розвідка щодо процедури відбору Талкотом

Парсонсом класиків для канону, котру він сконструював у своїй “Структурі соціальної дії” (див.: [Alexander, Sciortino, 1996: p. 154–171; Camic, 1992: p. 421–445; Camic, 1996: p. 172–186; Camic, 1997: p. 1–10; Gould, 1995: p. 85–109]).

Розпочнімо з реконструкції персональної та інтелектуальної історії Ейзенштадта, аби ідентифікувати цей вплив на його теоретизування. (Такий підхід вже застосовувався одним з авторів статті для визначення взаємовпливу ідеології та академічного дискурсу в дослідницькій програмі Андре Гундера Франка [Кутуєв, 2003]).

За свідченням видатного американського соціолога Едварда Шилза, Ейзенштадт, який народився 1923 року в Польщі, а в 1930-ті переїхав зі своєю мамою до Єрусалима, де він і здобув освіту (керівником Ейзенштадтового докторату був Мартин Бубер). У 1947–1948 роках Ейзенштадт відвідував курс із сучасної соціологічної теорії, який Шилз викладав у Лондонській школі економіки, і вже тоді Ейзенштадт вражав свого ментора глибинним знанням Веберових текстів та інших першоджерел, які він читав англійською, німецькою, французькою та польською мовами. Ейзенштадт також був одним із перших читачів есею “Цінності, мотиви та структура дії”, підготовленого Е.Шилзом та Т.Парсонсом [Comparative Social Dynamics, 1985: p. 2–3]. Спостереження Шилза вможливають окреслення інтелектуальних джерел, з яких молодий ізраїльський науковець черпав творчі імпульси, а саме — ідеї Вебера й теорія дії та соціальних систем (себто Парсонс та сам Шилз). Створення держави Ізраїль та прибуття емігрантів до Палестини з різних регіонів світу, де проживала єврейська діаспора, гостро поставили перед ученими завдання з розроблення інтелектуального підґрунтя для формування раціональних бюрократичних інституцій нової держави, розбудови нації (яка пішла шляхом активного винайдення традицій — *invention of tradition* — як влучно визначив цю стратегію інший ветеран суспільних наук Ерик Гобсбаум) та інтеграції гетерогенних груп прибульців до суспільства. У поєднанні з окресленою вище теоретичною орієнтацією Ейзенштадта ця практична проблематика зумовила його академічні інтереси, а саме, проблеми влади, довіри та значення / смислу (такою є назва збірки статей Ейзенштадта [Eisenstadt, 1995]) у контексті увиразнення контурів модерного суспільства та шляхів його досягнення. Розглядаючи соціологічну теорію крізь призму проблем, дотичних до ізраїльського суспільства, Ейзенштадт водночас ніколи не зводив теоретизування суто до формулювання концепцій середнього рівня. Його дослідженням натомість завжди була властива як порівняльно-історична перспектива, так і високий ступінь абстрактності й генералізації. Інакше кажучи, поєднуючи впливи Вебера і Парсонса, ізраїльський соціолог витворював теоретично навантажену історичну соціологію. Специфічний дослідницький стиль Ейзенштадта простежується в його монументальному трактаті “Політичні системи імперій” [Eisenstadt, 1963], який зажив міжнародного визнання й заклав підвалини Ейзенштадтової репутації як соціолога-теоретика з гострим відчуттям історії, фантастичною ерудицією та здатністю до міждисциплінарного пошуку. Шилз навіть вважав виправданим порівняти масштаб Ейзенштадта як науковця із Парсонсовою значущістю, зокрема з огляду на непе-

ревершену продуктивність цих учених (за період 1948–1983 років ізраїльський соціолог став автором 318 обсяжних публікацій). Водночас Шилз слушно зауважував, що конструкції ізраїльського соціолога не є чисто дедуктивними, позаяк використовують результати емпіричних досліджень, причому досліджень, здійснених не лише у дисциплінарних рамках соціології.

Слід також відзначити, що спромога Ейзенштадта інкорпорувати, реінтерпретувати та взяти за опертя ідеї інших мислителів не є свідченням несамотійності та “консервативності” його дискурсу, тобто рис, потенційним вислідом яких може бути інтелектуальна трансформація у напрямі до Лака-тосової дегенеративної дослідницької програми. Впродовж 1970-х років дослідницька програма модернізації переживала кризу та стала об’єктом критичної навали з боку суспільствознавців лівої орієнтації. Загальновідомо, що інтелектуальний та політичний клімат 1960-х років у західних — переважно американських — інституціях, які переймалися розробленням теорії та політики модернізації, значною мірою формувався під впливом подій у В’єтнамі. Джон Кеннеді виграв президентські вибори 1960 року багато в чому завдяки своїй критиці пасивності політики “масованого удару у відповідь”, яку проповідувала республіканська адміністрація Дуайта Ейзенгауера та президентський кандидат від республіканської партії Річард Ніксон. Ескалація насилля в Індокитаї та потенційна загроза, що В’єтнам наслідуватиме приклад Китаю та Куби, зробили б тепер адміністрацію Кеннеді уразливою до звинувачень у нездатності зупинити “комуністичну” навалу у третьому світі. Лейтмотивом стратегічного мислення академічних та політичних кіл, наближених до адміністрації, став заклик Волта Вітмена Ростоу досягнути успіху у В’єтнамі, позаяк традиційна доктрина стримування втратила свою привабливість у світлі факту дифузії ідей та практик ленінізму до третього світу. Очікувалося, що В’єтнам стане найслабшою ланкою ленінської “світ-імперії”, а ключову роль у зміні світового *status quo* відводили, за словами тодішнього держсекретаря Дина Раска, об’єднаним зусиллям із заохочення модернізації та антикомунізму. Але війна у В’єтнамі стала лише одним елементом загальної турбулентної ситуації світу 1960-х років, яка аж ніяк не вписувалася в обнадійливу картину, змальовану представниками першої фази дослідницької програми модернізації. Криза та нестабільність охопили всі три світи, досягнувши кульмінації у подіях 1968 року, схарактеризованих Імануїлом Валерстайном та його послідовниками як світова революція. За цих обставин “тактичне” визнання існування ускладнень на шляху до модерну як лише тимчасових не могло відновити авторитет та довіру до модернізаційного дискурсу. Щоби продовжити своє функціонування у якості дослідницької програми, а не самого лише ідеологічного конструкту, завданням якого є не стільки пояснення та інтерпретація соціальної реальності, скільки надання їй смислу, концепція модернізації вимагала суттєвої ревізії.

Упродовж 1970-х років Ейзенштадт виявив інтелектуальну відданість ядру дослідницької програми модернізації, але це свідчило не стільки про його консерватизм, скільки про несхильність до кон’юнктурних коливань, зумовлених переважно змінами ідеологічного клімату, а не зростанням на-

укового знання. Воднораз Ейзенштадт став одним із творців другої фази дослідницької програми модернізації, фази, яка робила наголос на дисфункціональності та конфліктності цього процесу. За промовистий приклад небезпечних наслідків ідеологічно-інтелектуальної кон'юнктурності править інвектива на адресу Ейзенштадта одного з учасників конференції про доробок найвпливовіших фігур історичної соціології, яка відбулася 1979 року в місті Кембридж, штат Массачусетс. Ейзенштадтові ідеї оцінювалися таким робом: “Коли ми читаємо праці Ейзенштадта сьогодні, ми не можемо позбутися важкого відчуття, що вони вже застарілі. ... Виглядає так, що його жаргон — словник та граматики структурного функціоналізму — вже не спрацьовує. ... В Ейзенштадтовому потрактуванні революції немає кровопролиття; класового конфлікту — немає страждань; великих ідей — немає мислителів. Історія для Ейзенштадта розміщена на рівні абстракцій; події, люди, мотивації розглядаються з великої відстані, крізь концептуальні вікна “диференційованих інституцій”, “кристалізованих ролей” або “культурних орієнтацій”. Сучасний читач, не знайомий з його мовою та не свідомий проблем, до яких він звертається, не може не відчути дискомфорту, читаючи праці Ейзенштадта” [Hamilton, 1984: p. 124].

На початку 1990-х років тональність висловлення про Парсонса змінюється ще радикальніше — на думку коментаторів його “Структура соціальної дії” випередила свій час щонайменше на 60 років [Gould, 1995: p. 85–109]. Здавалося, що домінантні впродовж 1970-х років у західній соціологічній спільноті дослідницькі програмами, ідеологічно зорієнтовані на ліву традицію (як-от залежність та розвиток недорозвитку і світ-системний аналіз [Кутуєв, 2005: с. 188–314]), зберігатимуть свою інтелектуальну гегемонію впродовж тривалого часу. Але вже у 1978 році вийшла друком програмова стаття майбутнього засновника неофункціоналізму Дж.Александера “Формальний та змістовий волонтаризм у доробку Т.Парсонса: Теоретична та ідеологічна реінтерпретація” [Alexander, 1978: p. 177–198], яка провістила новий теоретичний рух, метою якого були ревіталізація та реконструкція Парсонсової спадщини [Кутуєв, 1995: с. 68–87]. Факт відродження Парсонсового дискурсу був засвідчений широким колом впливових теоретиків; так, Ю.Габермасові належить парадигматичне висловлення про те, що жодна соціальна теорія не може сприйматися всерйоз, якщо вона не з'ясувала свого відношення до Парсонса.

Парадоксально, але саме тяглість Ейзенштадтового мислення сприяла тому, що після періоду популярності ліворадикального ухилу 1970-х років дискурс ізраїльського науковця від середини 1980-х років стає дедалі суголоснішим із ідеологічними та ідейними імперативами соціологічного теоретизування кінця ХХ століття, яке наголошує центральність класиків, багатовимірність соціологічного дискурсу та неунікненність синтезу в процесі теоретичного будівництва. Воднораз така тяглість мислення не перетворює Ейзенштадта на ортодоксального парсонсіанця, так само як марксистська орієнтація, приміром, М.Буравого та І.Валерстайна не робить їхні засновки ані ортодоксально марксистськими, ані навіть подібними між собою. Також необхідно враховувати той факт, що ступінь впливу на ізраїльського вченого кожного з двох основних, на його погляд, класиків — Вебера та Парсон-

са — з плином часу змінювався, і від середини 1960-х років пріоритетним стає Вебер.

Формулюючи засади власної порівняльно-історичної соціології модернізації, Ейзенштадт вже у 1970-х переймався таким питанням: “Чи можливо систематично пояснити розмаїття структурних форм, які супроводжують процес модернізації, чи дослідники мають прийняти формулу деяких істориків про цілковиту унікальність та несумірність будь-якої ситуації?” [Eisenstadt, 1973: p. 31]. Для самого ізраїльського вченого відповідь була на користь систематичного дослідження історичних варіацій, позаяк суспільства мають реальні системні якості. Полемізуючи з іншим веберіанцем — Р.Бендіксом, Ейзенштадт ставив на карб своєму опонентові концептуалізацію соціальних змін як таких, що не мають жодних універсальних системних, символічних або структурних характеристик: за Бендіксом, вони, власне, є специфічними, історичними процесами, що трапляються лише один раз. За такого підходу соціум не можна осягати інакше, ніж у вигляді конгломерату груп та одиниць, що постійно конкурують між собою, натомість, на переконання ізраїльського вченого, соціальні зміни є функцією системних якостей історичних конфігурацій. Ейзенштадт також виступав як проти еволюціонізму (зокрема Парсонсової спроби відродити Спенсерів еволюціонізм в “Еволюційних універсаліях”), так і проти історизму, тобто релятивізації історії та заперечення існування регулярностей історичного процесу. Для нього формою розриву тяглості соціального розвитку є революції, тож конфігурації модерного суспільства не можуть бути еволюційним продовженням зразків, притаманних традиційним соціумам.

Визнаючи, у Парсонсовому дусі, що політична система є базовою частиною організації будь-якого соціуму, Ейзенштадт водночас наголошує, що рівень інституціоналізації політичної діяльності в різних суспільствах радикально відрізняється: політичні функції можуть виконувати не лише спеціалізовані органи — законодавчі, судові, партійні або бюрократичні — а й, приміром, така організація, ґрунтована на принципі припису, як родина.

Ейзенштадт протиставляє типи соціальних змін, властивих традиційному суспільству (у рамках традиційного соціуму зміни є окремішніми, суміщеними та винятковими) революційним змінам. Революції є ознакою модерну, своєю чергою, модерн є продуктом революцій. Революції трансформують фундаментальні засади соціального та культурного порядку, реструктуруючи взаємодію центру та периферії, породжуючи новий тип соціальної трансформації й нову цивілізацію: цивілізацію модерну. Отже, модернізація є революційним процесом підриву та зміни наявних інституцій. Цей процес пов’язаний із певними структурними характеристиками: структурною диференціацією, соціальною мобілізацією, а також масштабною, уніфікованою та централізованою інституціональною системою координат. Водночас структурні характеристики є лише необхідними, але вони не є достатніми умовами успішної модернізації. Іншим підставовим чинником перемоги модернізації, за Ейзенштадтом, є встановлення гнучких і водночас ефективних символічних та організаційних центрів, здатних регулювати зміни [Eisenstadt, 1965: p. 660]. Отже, в рамках Ейзенштадтового мислення модернізація визначається як рух у напрямі до високодиференційо-

ваного та спеціалізованого суспільства, в якому відбулося розмежування різних ролей індивіда (наприклад, родинних і професійних), економічна сфера якого базується на індустріальному виробництві (останнє характеризується широким використанням Ньютонової науки), натомість політичній сфері притаманні зростання територіального розмаху та інтенсифікація влади центральних, легальних, адміністративних та політичних агенцій суспільства. Важливим аспектом модернізації політичної сфери є поширення потенціальної влади на ширші групи і, врешті-решт, на всіх дорослих громадян — які інкорпуються до консенсусного морального порядку. Модерні суспільства також у тому чи тому сенсі є демократичними, або принаймні популістськими, що змушує правителів звертатися до тих, ким правлять, за підтримкою (тобто підтримка вже не спирається на принцип припису), вдаючись до таких механізмів, як вибори, плебісцити або їхні сурогати (паралельно поширюються такі ідеї, як рівність, свобода та участь). У сфері культури модерному суспільству притаманні постійне зростання диференціації основних культурних та ціннісних систем (релігії, філософії, науки), поширення освіченості та світської освіти. Паралельно розвиваються засоби масової комунікації та постає новий світогляд із наголосом на прогресі, на щасті, на спонтанному висловленні відчуттів, на індивідуальності як моральній цінності, на гідності індивіда та на ефективності, а також на теперішньому як на значущому темпоральному вимірі людського існування [Eisenstadt, 1966: p. 1–19].

Майже за півстоліття у схожому ключі відповідь на тему соціального порядку, розвитку і модерну запропонували неоінституціоналісти Дуглас Норт, Джон Воліс, Барі Вайнґаст у книзі “Насильство і соціальні порядки. Концептуальні рамки для інтерпретації письмової історії людства” (2009) [Норт, Уолліс, Вайнґаст, 2011]. На їхню думку, людство загалом має дві головні траєкторії соціального порядку (такі собі веберівські ідеальні типи) для формування доступу до ресурсів та контролю над ними та поведінкою інших, які не обов’язково змінюють одна одну, а можуть існувати паралельно, а саме траєкторії обмеженого і відкритого доступу. Перший з них має такі граничні характеристики — (1) панівні групи створюють правила для інших, а не для себе (“друзям все, ворогам — закон”); (2) наявні організації більшості типів мають високоперсоналізований характер і зникають зі смертю їхніх творців; (3) інститути насилля і примусу (армія, поліція) розподілені між групами впливу панівних груп. Та хоча і за умов цього соціального порядку можливий певний поступ, модернізація пов’язана радше з порядком відкритого доступу. Тобто модерн і запуск “двигуна розвитку” ці автори асоціюють із тим, що (1) правлячі групи встановлюють правила гри (закони, неформальні практики) спершу для себе і потім вони поширюються на решту (вони мають вміння домовлятися про співжиття один з одним, а не одразу оголошувати війну за ресурси); (2) наявні організації більшості типів хоч і створюються окремими персонами, але зберігаються і після смерті їхніх творців; (3) панівні групи колективно контролюють інститути насилля і примусу. Перехід до такого “двигуна розвитку” є складним і вимагає збігу низки культурних, соціальних, політичних, економічних і технологічних умов, посилення ролі публічного над приватним, значної деперсо-

налізації інститутів (як писала у 40-і роки ХХ століття Ганна Аренд, з погляду емігранта у США “керують закони, а не люди, як у Німеччині”); він також потребує багато “демографічного часу” (поступову зміну кількох поколінь з їхніми звичками, поведінковими моделями). Саме тому відсутність розвитку і відсталість — це, мабуть, і є буденність нашого світу. Тобто модерн пов’язаний з минулими траєкторіями розвитку, змінити які надскладно (тут працює гіпотетичний ефект “path dependence”), тож і джерела таких змін соціального порядку не проглядаються й зазначений перехід видається схоластично незрозумілим сучасникам і маркується як “диво” [Якубін, 2014: с. 153–175]. Тож шляхи модерну часто залишаються прихованими і в крайньому разі індивідуально ретроспективними.

На противагу його численним сучасникам, які, витворивши першу, оптимістичну, фазу дослідницької програми модернізації, зупинились у своєму інтелектуальному розвитку, Ейзенштадтові завжди було притаманне реалістичне сприйняття процесу формування модерну, процесу, який породжує протест та може зазнавати зламів. Успішність або неуспішність модернізації визначається взаємодією між панівною системою цінностей і політичними інституціями; місцем політичної системи у системі стратифікації; рівнем внутрішньої однорідності основних соціальних груп та верств суспільств, які переживають модернізацію. Воднораз Ейзенштадтове мислення 1960–1970-х років залишалося в полоні євроцентризму: він потверджував, що хронологічно перші модерні режими, які, окрім того, характеризувалися тяглістю (з важливим уточненням, що ця тяглість не була абсолютною) та плюралістичністю, поступово розвинулися — від XVI–XVII століть — у Західній Європі, Англії, Нідерландах, країнах Скандинавії, США та англійських домініонах. Ба більше, країни-піонери відзначалися тим, що процес модернізації розпочинався паралельно у центрі (Ейзенштадтове осягнення центру слідувало в річищі Шилзових міркувань [Shils, 1975]) та у ширших соціальних верствах. Ейзенштадт убачає в Західній Європі традицію автономного культурного, соціального та політичного порядку — традицію, яка надала найсильнішого ендогенного імпульсу модернізації.

Ізраїльський учений розцінював протестантизм як один із найважливіших чинників формування модерну в Європі, воднораз розуміючи непряму природу його впливу: “Спочатку Реформація не була “модернізаційним” рухом; її мета — встановлення чистішого “середньовічного” соціополітичного релігійного порядку. Лише тоді, коли цей початковий соціорелігійний порив (із намаганням встановити “тотальне” обмеження політичної та економічної сфер. — П.К.) притлумився, протестантизм став джерелом імпульсів у напрямі модерну” [Eisenstadt, 1965: р. 671]. Як вислід, протестантизм вплинув не лише на орієнтації своїх adeptів, він також позначився на центральній політичній сфері: інкорпорація протестантських цінностей та символів створила підґрунтя для зростання її автономії, а також для постановки нових обов’язків та гнучкіших політичних інституцій. Більшість протестантських груп розвинули відкритість стосовно ширшої соціальної структури — відкритість, що закоріненена в орієнтації на активізм у світі й існувала автономно від наявних центрів політичної влади (церковних і монархічних) і

не зводилася суто до економічної сфери, поступово висуваючи вимоги ширшої політичної участі й нової політичної системи координат. Водночас Ейзенштадт не інтерпретує роль протестантизму у становленні модерну як *Deus ex machine*, позаяк він зважає на дію таких чинників, як відкритість та гнучкість існуючих культурних та політичних центрів, а також на початкову реакцію ширших соціальних верств на релігійні інновації. У тих випадках, коли відповідь на релігійні інновації була обмежувальною, трансформативний потенціал протестантизму не розкрився. Отже, вплив протестантизму продукував вельми гетерогенні висліди залежно від наявного рівня структурної гнучкості. Так, лютеранство в німецьких князівствах мало обмежувальний ефект, позаяк чинна політична система координат не сприяла розвитку ані національної спільноти, ані автономніших і гнучкіших орієнтацій у ширших соціальних колах. Натомість у Скандинавських країнах така сама релігійна орієнтація, середовище якої було менш автократичним завдяки існуванню традиції репрезентативних станових інституцій, хоч і не заблокувала розвиток абсолютизму, водночас уможливила подальший рух цих держав у напрямі до плюралізму. Кальвінізм також мав суперечливі наслідки: приміром, у Пруссії інтерналізація цієї релігійної доктрини автократичними Гогенцоллернами не сприяла розвитку плюралістичних інституцій, попри позитивний вплив на формування більш активістських колективних цілей. Вартує уваги той факт, що сучасні російські вчені, що належать до кола кліодинаміків, — А.Коротаєв, А.Малков та А.Халтуріна — висловлюються на підтримку позитивного зв'язку поміж протестантизмом та формуванням модерну, позаяк протестантизм заохочував поширення писемності, яка була необхідною для виконання свого релігійного обов'язку протестантом, а саме регулярного читання Святого Письма. Натомість середньовічний католицизм відомий своєю заборонаю на вивчення Писання мирянами, особливо через переклади Біблії [Коротаєв, Малков, Халтуріна, 2007: с. 95–100].

Трохи в іншому ключі тему релігії у формі священного і модерну окреслив Рене Жирар (1972). Для нього проблема становлення модерну і його функціонування є своєрідною “сліпою плямою” для повсякденного і навіть для оснащеного науковою суспільствозначною оптикою сприйняття [Жирар, 2010]. І це не є випадковим. Його витоки та функціонування — завжди огорнуті своєрідним “туманом” — видаються автоматичними й самозрозумілими доти, доки цей автоматизм функціонування не порушується, і механізми його підтримки вже не можуть функціонувати як раніше. І саме таке порушення оголює каркас, уявляючи як усе влаштовано, але водночас і руйнує його. Руйнує звичайний усталений повсякденний порядок речей, а з цим приходять насильство, пролиття крові, вбивства, помста. Власне, щоб зупинити цей “брудний вірус насильства”, постійний цикл помсти, який не закінчиться без зовнішнього втручання — “очищення”, і має відбутися фокус забуття (ефект туману) того, як усе влаштовано — спершу у формі появи священного (табуованого), призначення головної жертви, “цапа відбувайла”, який і вчинив все це насильство, який знімає з людей, причетних до насильства, їхню вину (“бруд”) і, вже на цих засадах з'являються підстави для модерну, який автор пов'язує з виникненням деперсоналізованої судової

системи — як у Європі, так і в інших частинах світу. Мають з'явитися розгалужені системи встановлення справедливості на засадах правил заборони й зупинення механізмів особистої або кланової помсти, що сягають своїм корінням появи священного. Тобто модерними стають будь-які суспільства, де виникає судова гілка влади. Таким чином, саме набір правил гри — інститути, пов'язані із врегулюванням питання координації та підтримання порядку, — стають основою для появи модернів або модерну.

На початку 1960-х років Ейзенштадт одним із перших представників дослідницької програми модернізації усвідомив, що оптимізм її першої фази виявився невинуватим інтелектуально та політично. Не відмовляючись від висловленого у роботі [Кутуєв, 2005: с. 99–147] трактування С.Гантингтона як парадигматичного представника другої фази, сфокусованої не лише на модернізації / розвитку, а й на політичному занепаді, слід зазначити, що Ейзенштадт вніс внесок у розвиток концепцій модернізаційного дискурсу вможливив ревізію положень цієї школи, і зрештою зупинив процес перетворення теорії модернізації на дегенеративну дослідницьку програму. (Есе Ейзенштадта “Злами модернізації”, написане у 1962–1963 роках, вийшло друком 1965 року; праці Гантингтона з політичного занепаду починають з'являтися від 1965 року.)

Ейзенштадт цілком слушно зауважував, що різноманітні соціально-демографічні та структурні індекси модернізації, якими так захоплювалися його оптимістично налаштовані колеги (за найпромовистіший та найвпливовіший приклад править трактат Д.Лернера “Прощання із традиційним суспільством”), означають лише послаблення та занепад традиційного суспільства й не гарантують постання життєздатного модерного соціуму. Інакше кажучи, “прощання із традиційним суспільством” продукує ситуацію невизначеності щодо можливих напрямів розвитку. За Ейзенштадтом, відкритість та гнучкість модерного суспільства залежить не від повної ерозії партикулярних зв'язків, а від їхнього структурного розташування стосовно критеріїв універсальності та досягнення, а також від ступеня впливу цих критеріїв на “різноманітні взаємопов'язані сфери та механізми між різними групами, верствами й інституціональними сферами, на регулювання доступу до них, на рівень мобільності в суспільстві та на можливість тяглої кристалізації нових одиниць, які виходять за межі наявної ситуації та балансу сил” [Eisenstadt, 1966: р. 153]. Звідси логічно випливає, що успішна модернізація залежить не стільки від структурних чинників, скільки від культурної диференціації, яка витворює спільну систему координат для суспільства. Ті суспільства, які виявилися нездатними розвинути інституціональну інфраструктуру, спроможну адекватно реагувати на виклики соціально-демографічних та структурних змін, пов'язаних із модернізацією, потерпають від зламів модернізації, тобто переорієнтовуються на менш диференційовані та менш гнучкі інституції (особливо у сфері політики).

Ейзенштадт одним із перших соціологів відкинув жорстку дихотомію “традиція — модерн”, вказуючи на факт модернізації Англії та Японії, яка сталася під егідою традиційних символів та традиційних еліт, а також пропонуючи розглядати модерн як феномен, що створює нову “велику тра-

дицію” [Eisenstadt, 1973: р. 202–212]. Ревіталізація ізраїльським теоретиком Веберової концепції патримоніалізму та створення теорії неопатримоніалізму спорядили дослідників постленінських суспільств придатним аналітичним інструментарієм, що вможливило відмову від гармонійно-прогресистського еволюціонізму, який *a priori* визначає будь-які процеси у цих соціумах як модернізацію та робить демодернізацію немислимою (серед вітчизняних вчених цими категоріями активно та плідно користується О.Фісун [Фисун, 2006]). Ейзенштадт також завжди усвідомлював, що феномен модерну має своїм вислідом не гомогенність, а гетерогенність. Окрім того, попередньо завважалося, ізраїльський соціолог у 1960–1970-ті роки залишався узалежненим від євроцентристських поглядів, гегемоністичних тоді серед теоретиків модернізації. За його власними словами, “ніде, окрім Західної Європи та США, ми не натрапляємо на ситуацію, подібну до цих суспільств, де зразок первинної модернізації характеризувався тим, що вторинні еліти – носії модерної постави – були найактивнішими в економічній та культурній сферах. Додам – і це щонайменше рівною мірою важливо – що ширші соціальні групи та верстви певним чином були відкритими до цих модернізаційних впливів і тенденцій в економічній та ідеологічній сферах та поступово втягувалися як до ширшої економічної та культурної системи координат, що поставала, так і до орбіти нових центральних політичних інституцій” [Eisenstadt, 1966: р. 157]. Поступове подолання євроцентризму у мисленні Ейзенштадта починається лише у другій половині 1980-х років, про що свідчить редагована ним двотомна розвідка “Зразки модерну” (1987 року видання), яка, визнаючи Захід місцем народження модерну, водночас наголошує на вибірковій інкорпорації суспільствами Решти імпульсів західного модерну – інкорпорації, яка спричинилася до кристалізації нових соціальних форм, зумовлених їхнім цивілізаційним спадком.

Американський історичний соціолог державоцентристського спрямування Ч.Тилі у своїй рецензії на Ейзенштадтову книжку “Револуція та трансформація суспільства: Порівняльне дослідження цивілізацій” [Tilly, 1979: р. 412] образно порівняв теоретизування ізраїльського вченого з іграшкою, якою американський дослідник бавився в дитинстві. Це був макет будиночка, усередину якого треба було закинути кам'яну кульку, яка потім незмінною вилітала назовні після своєї подорожі всередині устрою. За дошкульною оцінкою Тилі, Ейзенштадтові концепції є складною конструкцією, яка, втім, залишається незмінною, попри всю вишуканість міркувань та аргументів ізраїльського вченого. Поза всяким сумнівом, експлікація засадничих припущень Ейзенштадтової порівняльно-історичної соціології модернізації засвідчує хибність однозначності Тилієвого висновку. Незважаючи на надлишкову складність, формальність та абстрактність свого дискурсу, Ейзенштадт впродовж більшої частини своєї інтелектуальної кар'єри був одним з нечисленних мислителів, які могли претендувати на статус класиків за свого життя. Ба більше, інтелектуальна активність та креативність Ейзенштадта з віком навіть зростали. Він спромігся вирватися з тенет стереотипів дослідницької програми модернізації та сконструювати нову теорію, яка потенційно може конституювати третю, багатовимірну,

фазу дискурсу про модернізацію — фазу, яка подолає обмеження євроцентризму своїх попередників. Зіставлення Ейзенштадта з Гантингтоном — вочевидь найоригінальнішим та найсамостійнішим мислителем у гроні теоретиків модернізації — унаочнює всю революційність теоретичних новацій ізраїльського мислителя. Тоді як Гантингтон коливався між конфліктними імперативами першої та другої фаз дослідницької програми модернізації, тобто був інтелектуально зануреним у дискурс 1960–1980-х років з усіма його здобутками та обмеженнями, Ейзенштадт конструював аналітичний інструментарій для теоретиків ХХІ століття.

Але перш ніж перейти до експлікації й оцінювання доробку Ейзенштадта до соціологічного теоретизування сьогодення та майбутнього часу, необхідно ідентифікувати ті риси дискурсу про модерн та розвиток, що суттєво впливають на стиль мислення науковців, занурених у цю проблематику.

Еволюція соціологічної теорії повоєнних десятиліть загалом і соціології розвитку та модернізації зокрема засвідчила, що в академічному середовищі разом із суто науковим поділом праці (зосередження на певних проблемах та / або регіонах світу) існує ще й “поділ” праці, ґрунтований на ідеологічних розмежуваннях. Науковці, які захищають парадигму — в найширшому розумінні цього терміна — ліберального капіталізму, зазвичай демонструють євроцентристську поставу, позаяк для них саме Захід був і залишається джерелом привабливих ідей та суспільних практик (неперевершений ступінь суспільного динамізму, диференціації, автономії індивіда та свободи), які мають відтворюватися Рештою. За найпромовистіший приклад такої орієнтації править дослідницька програма модернізації, особливо її перша, оптимістична, фаза [Кутуєв, 2005: с. 66–98]. Натомість вчені, які виказують ліві погляди, — знов-таки в широкому сенсі, тобто ліва ідеологія, не ототожнювана з марксизмом, — підтримують ті чи ті варіанти антиєвроцентризму, наголошуючи центральність динаміки цілого, тобто еволюцію всього світового суспільства, та відмовляють Заходові в легітимності його претензій на винятковість з огляду на партикуляристський характер його здобутків. Так, свого часу А.Г.Франк вказував на універсалізм робітничого руху країн Латинської Америки та на еґоїстичний партикуляризм правлячих кіл США. Воднораз десакралізація Заходу незрідка має своїм наслідком сакралізацію Сходу, тим самим заступаючи один ухил іншим (теоретизування А.Г.Франка є показовим зразком того, як інвектива на адресу Заходу переростає в енкомій Сходові, зокрема Китаю [Кутуєв, 2006]). Інакше кажучи, осягаючи соціальний світ, науковці несвідомо сприймають Захід та Схід як самостійні субстанції, які не перебувають між собою у стані взаємопроникнення.

Антиномії соціологічного теоретизування щодо джерел та природи модерну впливають на соціологічні концепції середнього рівня, а через них та з їхньою підтримкою — на громадський дискурс і політику. Так, глибоко закорінене серед пострадянських дослідників переконання про існування двох типів модернізації — органічної (притаманної Заходові) та неорганічної / навздогінної (цей тип розвитку властивий, зокрема, Росії) (див., напр.: [Зарубина, 1998]) — має глибинні конотації, які виходять за межі суто

інтелектуального поля та впливають на важливі питання культурної й економічної політики. Приміром, О.Забужко у своїй інтерпретації творчості Лесі Українки робить наголос на належності цієї письменниці до української козацької традиції, яка, своєю чергою, була органічною часткою західноєвропейського лицарства з його етосом служіння та індивідуальної гідності. Притаманний українській інтелігенції органічний етос закоріненості в аристократичній традиції різко протиставляється штучності, відірваності від коренів за одночасної відсутності автономної моральної та правової свідомості інтелігенції російської. Інакше кажучи, під кутом зору сконструйованої О.Забужко культурної історії західноєвропейський тип розвитку презентується як природний / органічний, натомість східний оцінюється переважно негативно (тож логічно, що залучення Росії до східної традиції автоматично знецінює її цивілізаційну значущість) [Забужко, 2007]. Дж.Аригі у своїй книжці “Адам Сміт у Пекіні”, маючи за опертя здійснену ним реінтерпретацію Смітового трактату “Багатство народів”, також вирізняє два типи розвитку, у цьому випадку економічного, так само послуговуючись поняттями природного та неприродного. Не можна оминати увагою того, що світ-системний теоретик Аригі, відтворюючи аргументацію європейського мислителя, А.Сміта, повністю зрікається переважно європейського фокусу свого трактату “Тривале ХХ століття”. Втім, Аригі завжди виказував схильність до сходацентричної постави, яку засвідчують останні сторінки названої розвідки, де обговорюються чинники піднесення Японії. Аргументація А.Г.Франка у його останній книжці “ПереОРІЄНТация” стала додатковим стимулом для зміцнення Аригієвої позиції щодо зсуву гегемонії: від США — до Східної Азії. Тож не диво, що у своїй книжці, яка також стала останньою за його життя, Аригі визначає носієм природного розвитку Китай, тоді як європейська країна Нідерланди ідеальнотипово втілює неприродний тип розвитку (див.: [Кутуєв, 2011]).

Зараз не йдеться про визначення коректності або помилковості змістовної аргументації філософії / соціології культури Забужко та історичної соціології Аригі — обидва автори пропонують фактологічно багаті наративи, сповнені оригінальних та продуктивних інсайтів. Ми скористалися працями цих мислителів як прикладами контроверсійних підходів до осягнення ролі Сходу й Заходу в історії людства та тенденції визначати лише один із цих полюсів як взірцевий.

Отже, питання витоків модерну — були вони суто західноєвропейськими чи мали універсальний характер — не може сприйматися як суто “схоластичне”, позаяк має практичну значущість, а надто у контексті українських політичних дебатів, у яких ментальні стереотипи “європейського вибору”, що протиставляється “азійщині”, є вельми поширеними. Один зі співавторів свого часу піддав критиці такий стиль мислення у своїх розмислах над текстом О.Пахльовської [Кутуєв, 2011]. На тлі поширеності антиномічного стилю теоретизування, спрямованого на інтелектуальне знищення ідеологічного “іншого” (стилю мислення, який доповнюється конфліктними політичними діями, незрідка вмотивованими несумісними візіями модерну), нечисленні спроби синтезу заслуговують на особливу увагу та заохочення.

Розроблена Ейзенштадтом ідея численних модернів, тобто модернів як плюралістичного феномену глобального масштабу, на який не має монополії жоден соціум / цивілізація, пропонує засоби подолання обмеженості та одновимірності стереотипізованого й конфліктного дискурсу, який домінується ідеологією в її іпостасі викривлення реальності [Кутуєв, 2003].

Публічна сфера та демократія традиційно розглядалися теоретиками модерну як феномени, що, по-перше, притаманні історії розвитку (*developmental history*) Заходу; по-друге, далеко не завжди релевантні потребам Рес-ти. Найчіткіше цю позицію висловлював С.Гантингтон, який у вульгарно-веберівському дусі потверджував: “Чи були б США тою країною, якою вони були й переважно лишаються сьогодні, якби їх заселили у XVII та XVIII століттях не британські протестанти, а французькі, іспанські чи португальські католики? Очевидно, що відповідь може бути лише негативною. Це вже були б не США, а Квебек, Мексика або Бразилія” (цит. за: [Кутуєв, 2005: с. 99]). Критичне залучення ідеї численних модернів створює передумови для більш багатовимірного теоретизування українських дослідників про модерн та його компоненти. Це також уможливить відмову від дискурсу, що коливається у континуумі, окресленому виразними крайнощами: антизахідні інвективи нативістського гатунку *versus* некритичний, а часом бездумно апологетичний, євроцентризм.

Отже, експлікація теоретизування Ейзенштадта про динаміку публічної сфери та демократії у контексті ідеї численних модернів сприятиме переформулюванню соціологічного теоретизування про модерн на засадах, які уникають пастки етноцентризму будь-якого кшталту. У цьому контексті вартує відзначити аргументований одним зі співавторів погляд на модерн як центральну проблему нинішнього соціологічного теоретизування [Кутуєв, 2011: с. 196–222].

Звернення до теми антиномій щодо витоків та природи модерну (чим є цей феномен — чимось гомогенним чи плюралістичним?; чи має він однозначну географічну прив’язку чи сформувався як вислід взаємодії різних суспільств / цивілізацій?) заторкує інше важливе питання: чи є модерн результатом суто структурної динаміки економічних та політичних чинників чи також ґрунтується на специфічній культурній програмі, яка власне й окреслила його своєрідність. Парадоксально, але відмова від євроцентристського потрактування модерну вможливило інтелектуальну ревіталізацію та ідеологічну реабілітацію цього поняття. Хочемо привернути увагу до характерної назви Тиріак’янової розвідки “Модернізація: Exhometur in Pace” [Tiryakian, 1991], яка стала відповіддю на Валерстайновий заклик поховати теорію модернізації. На жаль, захисники дослідницької програми модернізації — особливо це стосується вітчизняних науковців — нечасто включаються до осмисленого діалогу / полеміки зі своїми опонентами лівого спрямування й легковажать їхніми аргументами та надають додаткової переконливості ототожненню теорії модернізації з ідеологією, тобто інструментом легітимації панування та маскування реальності, якою є зіткнення ядра та периферії.

Ключовим компонентом ідеї численних модернів є теза про первинність європейського модерну — у формулюванні Ейзенштадта та його співавтора

німецького соціолога В.Шлюхтера; водночас ці науковці постулюють, що подальші перипетії модерну слід осягати не як його дифузію, а як постання кількох модерних цивілізацій, кожна з яких мала власну динаміку. За Ейзенштадтом та Шлюхтером, “у структурних термінах модерність включала такі виміри, як диференціація, урбанізація, індустріалізація та система комунікацій...; з точки зору інституціональної, до цих вимірів належала національна держава та раціональна капіталістична економіка; з точки зору культурної, вони вможливили створення нових колективних ідентичностей, пов'язаних з національною державою, але водночас укорінених у культурній програмі, яка містила розмаїті способи структурування головних площин суспільного життя” [Eisenstadt, Schluchter, 1998: p. 3]. Попри ревізію, ба навіть реконструкцію своїх попередніх євроцентристських поглядів, навіть така позиція чільників ідеї численних модернів не може задовольнити радикальніше крило цієї парадигми, репрезентоване С.Субрахманьямом. Для цього індійського дослідника, який працює у США, формування модерну було не регіональним феноменом, зміст якого схоплює формула “Піднесення Заходу” (серед незліченних роздумів у термінах “Західного дива” взірцевими за своєю концептуальною строгістю та лаконічністю є коментарі Д.Норта і Д.Широ — (див.: [North, 1970; Chivot, 1985]), а глобальним процесом. Якщо формування модерну було світовим феноменом, логічним виглядає висновок Субрахманьяма: поширена серед учених інтерпретація накинутого Заходом на Решту колоніального правління як двигуна модернізації втрачає свою авторитетність [Subrahmanyan, 1998]. У контексті ідеї численних модернів існування жорсткого зв'язку між культурними, структурними та інституціональними засадами модерну ставиться під сумнів.

Отже, у площині цього підходу є логічним розвинути позицію Ейзенштадта і Шлюхтера стосовно формування модерну та інтерпретувати цей процес як набір контингентних змін, які не скеровуються єдиним *telos* та відбуваються в рамках автономних сфер суспільства, пов'язаних між собою через механізм вибіркової спорідненості. Використання цієї Веберової концепції-метафори дає змогу уникнути пасток редукціонізму та монокаузальності. За таких обставин легітимно потрактовувати модерн як гру, перебіг якої підпадає під вплив несподіваних чинників (детальніше про роль таких “непередбачуваних” та “каламутних” вимірів модерну, як раса, етнічність, релігія та націоналізм, див.: [Tiryakian, 1997]). Відповідно вочевиднюється безперспективність сприйняття феномену модерну у “Платоновій” манері, тобто як незмінного абсолюта, який до того ж має територіальну належність до Заходу. І такий погляд на модерн як на жорстко фіксований набір властивостей є доволі поширеним серед дослідників — як вітчизняних, так і закордонних. Скажімо, Ф.Шмідт, сучасний соціолог німецького походження, котрий працює в Сінгапурі, прагне розділити погляди Ейзенштадта на цивілізаційно окремішні зразки модернів, обстоюючи традиційний погляд на єдиний універсальний модерн, укорінений в суспільній динаміці Заходу [Schmidt, 2010; Schmidt, 2011]. Вітчизняні автори також незрідка вбачають секрет динамізму Азійських тигрів у тому, що вони слухняно дотримували-

ся приписів західної моделі розвитку, а саме принципів лібералізму (критику цих поглядів див.: [Кутуев, 2011]).

Подібно до Дж.Аригі, який аналізував взаємодію між східноазійськими суспільствами, що функціонували у рамках єдиної світ-економіки, як чинник, чия значущість дорівнювала впливу Заходу на капіталістичну динаміку Сходу, так і теоретики численних модернів вказують на недооцінку дослідниками — ба навіть мешканцями країн Решти — взаємодії, скажімо, Японії з іншими азійськими соціумами на розвиток Країни Вранішнього Сонця. Але прибічники ідеї численних модернів не обмежуються розширенням простору модерну — вони також продовжують його історію. Так, С.Субрахманьям вважає, що ранній модерн охоплює період від середини XIV до XVIII століття, який слід розглядати як глобальний зсув, що мав різноманітні витоки, а відтак — і різне значення (звідси випливає його вимога відокремити “модерн” від траєкторії європейського розвитку, джерела якої вбачають в античності) [Subrahmanyam, 1997].

Активна публічна сфера та протест відіграли ключову роль у формуванні модерну, тому спроби вибіркового звернення критиків пострадянських “кольорових революцій” або недавньої “арабської весни” до політичної історії Заходу з метою легітимації політичного розвитку суто еволюційного штибу (за взірць тут править політика чартистів у Великій Британії) позбавлені емпіричного підґрунтя. Практики соціальних рухів, зокрема у Британії, не обмежувалися мирним поданням петицій до уряду, але їм незрідка вдавалися до активного протесту та насильства. Ч.Тилі наводить переконливі дані, які ілюструють усю бурхливість боротьби католиків за емансипацію, в сенсі надання повного обсягу громадянських прав, у начебто “еволюційній” Британії впродовж 1780–1829 років [Tilly, 1998].

Для Субрахманьяма Схід, зокрема Індія, переживав процеси, подібні до тих подій, що мали місце в Європі, часом навіть випереджаючи Захід. Так, він переконаний, що розбудова ранньомодерних імперій передбачала процес класифікації та окреслення відмінностей з метою або їх збереження, або реалізації цивілізаційної місії акультурації. Ці риси переважно асоціюються з європейським Просвітництвом, натомість Субрахманьям наполягає, що вони траплялися за межами Європи (іноді навіть раніше, ніж у Європі). Своєю чергою, Ейзенштадт зацентрував свою увагу на європейському досвіді, у рамках якого він убачає тенденцію відходу від сприйняття світу як такого, що регулюється Богом (або іншими метафізичними принципами, зокрема логосом в античній Греції). У такий спосіб зароджується традиція осягати світ — природний та соціальний — як такий, що складається з автономних сфер, кожна з яких має власні закони, а ці закони пізнає людський розум [Eisenstadt, 1996: p. 27]. Вислідом такої постави стало перманентне розширення людського середовища через свідомі дії індивідів. Встановлення панування людини над природою виходило за межі суто технічної та наукової сфери, поширюючись і на соціополітичний порядок, який почали сприймати як такий, що також може бути конструйований; за влучним висловом Ейзенштадта, суспільство стало предметом людської діяльності, спрямованої на його реконструкцію.

У цьому контексті слухними видаються міркування американського політичного філософа — емігранта з нацистської Німеччини — Л.Страуса, який багато уваги приділив проблемі модерну та його кризи. Страус вбачає кризу модерну в кризі мислення про суспільство та політику, позаяк модерна культура є відверто раціоналістичною та вірить у силу розуму; зрозуміло, що у разі втрати віри у здатність розуму обґрунтувати вищі цілі така культура опиняється в кризі. Зрештою модерна людина вже не знає, чого саме вона прагне, й не вірить у можливість дізнатися, що саме є благом, а що злом. Страус також слушно заперечував продуктивність рефлексії про модерн у термінах уніформного проекту, позаяк не має нічого характернішого для модерну, аніж величезне розмаїття та частота радикальних змін у його рамках. За Страусом, модерн як інтелектуальний феномен, що передує своїй інституціоналізації, асоціюється із фігурою Н.Макіавеллі: саме цей мислитель звів моральні та політичні проблеми до питань техніки. Розглядаючи, на відміну від античної філософії та християнства, чесноту та мораль як продукти суспільства, Макіавеллі закладає підвалини сучасного мислення про розвиток та модернізацію. Встановлення благого соціального порядку позбувається своєї залежності від випадку, відповідно благає суспільство вже не є “уявною державою” античної філософії або “Градом Божим” християнства: випадок можна підкорити, і гарантія успіху на цьому шляху полягає у зведенні цілей (редукції комплексності, як висловився б Н.Луман) до рівня, сумісного із бажаннями більшості індивідів. Отже, модерна епоха в царині мислення розпочинається із незадоволення наявним проваллям між дійсним і належним та пропонує долати його як суто технічну проблему секулярними, тобто соціально-політичними, а не теологічними засобами. Відповідно радикально змінюється погляд на природу людини: власне ця природа концептуалізується як минуле людини, що не може дати жодних вказівок, як будувати своє подальше життя: “Дороговкази щодо прийдешнього, так само як і щодо належного та бажаного, надаються розумом. Розум заступає собою природу” [Strauss, 1975: p. 92].

Людську історію стали розглядати як процес утілення людської автономії, емансипації та універсалістських цінностей розуму, науки та технології. Культурна програма модерну поєднувала імпульси повстання (незрідка з елементами утопічної свідомості), протесту та інтелектуального антиномізму, які накладалися на орієнтацію щодо формування центру та розбудови інституцій. Інакше кажучи, в культурній програмі модерну збіглися ціннісна раціональність та цілераціональність. Не можна не помітити еволюції поглядів ізраїльського соціолога, який убачає у розвитку публічної сфери ключову рису модерну (публічна сфера, на його думку, розташована поміж приватною й офіційною сферами та виконує функцію простору, де відбувається визначення громадського блага) та відкидає думку про існування публічної сфери тільки на Заході.

Зміна онтологічних концепцій спричинилася до трансформації основних параметрів політичного порядку, як-от легітиматії, підзвітності правителів та структури центру і взаємин вздовж лінії “центр — периферія”. Ейзенштадт повторює свою думку, яку він сформулював ще у 1960-х роках, потверджуючи важливість автономних культурних та соціальних центрів

для формування модерну. С.Субрахманьям, не заперечуючи важливості культурної програми модерну для постання його структурних та інституціональних вимірів, знаходить подібність між картинами світу західного християнства та ісламу, базуючись на міленаристській фіксації на можливому настанні кінця світу, яку виказували як король Іспанії Філіп II, так і його сучасник, Могольський правитель Індії, Акбар наприкінці XVI століття [Subrahmanyaam, 1997: p. 747]. Однодумці Ейзенштадта, такі як М.Е.Бері та Ф.Вокерман [Berry, 1998], [Wakerman, 1998]; вважають за можливе застосувати концепцію публічної сфери для аналізу суспільного життя Японії доби Токугава та Китаю часів правління династій Мін та Цин.

Культурна програма модерну також передбачала зміну сприйняття феномену влади, яка з джерела та регулятора інновацій перетворюється радше на похідну від орієнтації на інновації. Ще однією важливою трансформацією, яка спричинилася до постання модерну, була легітимація протесту, котрий став центральним елементом сучасного політичного дискурсу. Як слушно зауважував Ейзенштадт, історичне значення страти англійського короля Карла I було не у вбивстві монарха, а в інституціоналізації механізму, який уможливив перетворювання правителів на підзвітних осіб [Eisenstadt, 1998], паралельно витісняючи еліти, ґрунтовані на приписі, елітами, які наголошували принцип досягнення (приміром, зростання важливості культурного капіталу / освіти для кар'єри двірського в імперії Габсбургів на зламі XVI–XVII століть задокументовано у розвідці К.МакГарді [MacHardy, 1999]). Розширення кола соціальних верств, з яких рекрутувалися еліти, а також конкуренція між елітами зумовили необхідність мобілізації ними політичної підтримки в рамках відкритих публічних арен, у такий спосіб сприяючи формуванню політики, яка накопичувала та узагальнювала політичні інтереси, вимоги та візії спільного блага. Знов-таки, розвиток у напрямі до демократії в жодному випадку не був лінійним. За парадоксальним спостереженням Ч.Тилі, авторитарна централізація Франції, якої досяг Людовік XIV, була необхідною передумовою подальшої демократизації цієї країни, позаяк демократія — тобто відносно широкий, рівний, захищений голос громадськості, який має обов'язкову силу, — неможлива за відсутності здобутків централізаторського авторитаризму, невіддільними рисами якого є високий потенціал сили центрального апарату держави; пріоритетність держави у доступі до ресурсів, що підтримують її функціонування; нейтралізація автономних центрів влади; використання згоди населення як опертя діяльності держави. Ч.Тилі вбачав подібний демократизаційний потенціал в авторитарній політиці В.Путіна під час його перших двох президентських каденцій [Тиллі, 2007]. (С.Коткін пропонує своєрідний *follow up* Тилієвим розмислам у своїй більш песимістичній та реалістичній розвідці [Kotkin, 2015].)

Отже, експлікація та оцінка теоретизування Ейзенштадта про модерн(и) та публічну сферу вможливорює певні висновки. Ідея численних модернів стала важливим кроком у напрямі до розроблення багатовимірної, синтетичної соціологічної дослідницької програми модерну. Така програма покликана мати імунітет проти перетворення теорії модернізації та розвитку на “глобальну віру” (саме так визначає статус цього конструкту швейцар-

ський вчений Ж.Рис [Rist, 2014]). Воднораз подібна парадигма модерну / модернів має потенціал відмовитися від сприйняття концепції модерну / модернізації як технократичної інструкції для діяльності “мандаринів майбутнього” (цим терміном позначив вірних теорії модернізації американський дослідник Н.Гілман).

Своєю чергою, питання про місце походження публічної сфери, — а відповідно — і демократії, — дотепер залишається нерозв'язаним у системі координат теоретизування про численні модерни: Ейзенштадт, Вітрок та Шлюхтер, наполягаючи на плюралістичності модерну, розглядали європейський модерн як первинний, натомість Субрахманьям тяжіє до думки, що “паростки” модерну були рівномірно розподілені Євразією, а отже, Європа остаточно позбавляється своєї винятковості.

Поняття культурної програми модерну, запропоноване Ейзенштадтом, озброює дослідників адекватним інструментарієм для інтерпретації подій, що спричиняють розвиток публічної сфери та демократії, у такий спосіб доповнюючи структурний — державоцентристський — детермінізм Тилієвого гатунку, який зосереджується на визначенні необхідних умов демократизації, культурним виміром.

Варто також усвідомлювати, що попри виникнення та розвій ідеї численних модернів продовжують існувати прибічники погляду на модерн як на західний проект, чия універсальність є вислідом його культурної партикулярності. А проте ідеї школи численних модерностей уможливають полеміку з євроцентристською інтерпретацією феномену модерну, не відмовляючись від цього поняття як такого. Приміром, у полеміці, яка експліцитно спрямована на ідеї Ейзенштадта, Ф.Шмідт робить наголос на існуванні різних варіантів одного — західного — модерну [Schmidt, 2006].

Ідея численних модернів уможлиблює новий погляд на формування модерну та соціальних інституцій, які з ним асоціюються. Дослідження російських істориків, зокрема С.Нефьодова, вказують на прогресивність політико-адміністративного устрою східних імперій, зокрема держави Османів, яка вже у XVII столітті демонструвала домінування принципу досягнення над принципом припису, який у той час залишався панівним у Західній Європі [Нефедов, 2002].

Отже, побудови Ейзенштадта та його соратників формують підмурок для створення нової концептуальної системи координат, в рамках якої вможлиблюється децентрація феномену модерну: він позбавляється своєї вкоріненості в історії та географії західних суспільств, а його формування припиняють розглядати як тотожне з історією піднесення Заходу.

Джерела

Жирар Р. Насилие и священное / Рене Жирар ; пер. с франц. Г. Дашевского. — Изд. 2-е, испр. — М. : Новое лит. обозрение, 2010. — 448 с.

Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. — К. : Факт, 2007. — 638 с.

Зарубина Н. Социально-культурные основы хозяйства и предпринимательства / Н.Н. Зарубина ; Ин-т “Открытое общество”. — М. : Магистр, 1998. — 360 с.

Коротаев А. Законы истории. Математическое моделирование развития Мир-Системы. Демография, экономика, культура / А.В. Коротаев, А.С. Малков, Д.А. Халтурина. — М. : УРСС, 2007. — 224 с.

Кутуев П.В. Адам Смит меняет прописку, или Бегство из капиталистической Европы в рыночную Азию [Электронный ресурс] / Павел Владимирович Кутуев // Газета 2000. — 2011. — Режим доступа : <http://2000.net.ua/is/1089/557-c2.pdf>.

Кутуев П.В. Геополітичні марення коштом тверезого аналізу: Розмисли над книгою О. Пахльовської “Ave, Europa!” [Електронний ресурс] / Павло Володимирович Кутуев // Газета 2000. — 2011. — Режим доступа : <http://2000.net.ua/is/1073/549-c2.pdf>.

Кутуев П.В. Класична соціологія і сучасна соціальна теорія / Павло Володимирович Кутуев // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 1/2. — С. 68–87.

Кутуев П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / Павло Володимирович Кутуев. — К. : Сталь, 2005. — 500 с.

Кутуев П.В. Смертельное оружие — 1: либерализм [Электронный ресурс] / Павел Владимирович Кутуев // Газета 2000. — 2011. — Режим доступа : <http://2000.net.ua/is/1091/558-f3.pdf>.

Кутуев П. Соціологічна теорія поміж Сходом і Заходом / Павло Володимирович Кутуев. — К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. — 376 с.

Кутуев П.В. Соціологія та ідеологія в соціологічному дискурсі: випадок Андре Гундера Франка / Павло Володимирович Кутуев // Наукові записки : зб. ; вип. 24. — К. : Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2003. — С. 146–158.

Кутуев П.В. Спільнота ритуалу модернізації: Від логосу до культу / Павло Володимирович Кутуев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 106–127.

Кутуев П.В. Франкова переОРИЄНТАція: Засадничі припущення та імплікації для соціологічного теоретизування / Павло Володимирович Кутуев // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. — 2006. — Т. 58. — С. 3–12.

Нефедов С.А. Реформы Ивана III и Ивана IV: османское влияние / С.А. Нефедов // Вопросы истории. — 2002. — № 11. — С. 30–53.

Норт Д.К. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Норт Д.К., Уоллис Дж., Вайнгаст Б. — М. : Изд-во Института Гайдара, 2011. — 480 с.

Тилли Ч. Государственное ресурсозвличение и демократия / Ч. Тилли // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 4. — С. 38–49.

Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / Александр Анатольевич Фисун ; Харьков. региональный филиал Нац. ин-та стратегических исследований. — Харків : Константа, 2006. — 351 с.

Якубін О.Л. Соціальні зміни поза державою: інститути та глобальна еволюція / О.Л. Якубін // Теорія соціальних змін: сучасні соціологічні концептуалізації : навч. посіб. / Якубін О.Л. ; за заг. ред. П.В. Кутуєва. — К. , 2014. — С. 153–175.

Alexander J.C. Formal and Substantive Voluntarism in the Work of Talcott Parsons: A Theoretical and Ideological Reinterpretation / J.C. Alexander // American Sociological Review. — 1978. — Vol. 43, № 2. — P. 177–198.

Alexander J. On Choosing One's Intellectual Predecessors: The Reductionism of Camic's Treatment of Parsons and The Institutionalists / J. Alexander, G. Sciortino // Sociological Theory. — 1996. — № 14(2). — P. 154–171.

Berry M.E. Public Life in Authoritarian Japan / M.E. Berry // Daedalus. — 1998. — Vol. 127, № 3. — P. 133–165.

Camic C. Alexander's Antisociology / Charles Camic // Sociological Theory. — 1996. — № 14(2). — P. 172–186.

Camic C. Classical Sociological Theory as a Field of Research / Charles Camic // Reclaiming the Sociological Classics: The State of the Scholarship / Charles Camic. — 1997. — P. 1–10.

Camic C. Reputation and Predecessor Selection: Parsons and The Institutionalists / Charles Camic // *American Sociological Review*. — 1992. — № 57. — P. 421–445.

Chirot D. The Rise of the West / D. Chirot // *American Sociological Review*. — 1985. — Vol. 50, № 2. — P. 181–195.

Comparative Social Dynamics: Essays in Honor of S.N. Eisenstadt / ed. by E. Cohen, M. Lissak, U. Almagor. — Boulder ; London, 1985. — 409 p.

Eisenstadt S.N. Introduction: Paths to Early Modernities / S.N. Eisenstadt, W. Schluchter // *Deadalus*. — 1998. — Vol. 127, № 3. — P. 1–18.

Eisenstadt S.N. Modernization: Protest and Change / S.N. Eisenstadt. — Englewood Cliffs, 1966. — 166 p.

Eisenstadt S.N. Power, Trust and Meanin / S.N. Eisenstadt. — Chicago : University of Chicago Press, 1995. — 414 p.

Eisenstadt S.N. The Cultural Programme of Modernity and Democracy: Some Tensions and Problems / S.N. Eisenstadt // *Culture, Modernity and Revolution: Essays in Honour of Zygmunt Bauman* / ed. by R. Kilminster, I. Varcoe. — L. ; N.Y., 1996. — P. 25–41.

Eisenstadt S.N. The Paradox of Democratic Regimes: Fragility and Transformability / S.N. Eisenstadt // *Sociological Theory*. — 1998. — Vol. 16, № 3. — P. 211–238.

Eisenstadt S.N. The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies / Eisenstadt S.N. — N.Y. : Free Press, 1963. — 524 p.

Eisenstadt S.N. Tradition, Change, and Modernity / Eisenstadt S.N. — N.Y. : John Wiley & Sons, 1973. — 367 c.

Eisenstadt S.N. Transformation of Social, Political and Cultural Orders in Modernization / S.N. Eisenstadt // *American Sociological Review*. — 1965. — Vol. 30, № 5. — P. 659–673.

European Journal of Social Theory. — 2011. — Vol. 14, № 1.

Gould M. The Structure of Social Action: At Least Sixty Years Ahead of Its Time / Mark Gould // *Talcott Parsons: Theorist of Modernity* / Mark Gould. — 1995. — P. 85–109.

Gropas R. Catching up and Objecting to Europe: Modernity and Discursive Topoi in Greece's Higher Education Reforms / Ruby Gropas, Anna Triandafyllidou, Hara Kouki // *Journal of Modern Greek Studies*. — 2013. — Vol. 31, Issue 1. — P. 29–52.

Hamilton G.G. Configurations in History: The Historical Sociology of S.N. Eisenstadt / G.G. Hamilton // *Vision and Method in Historical Sociology* / ed. by T. Skocpol. — Cambridge : Cambridge University Press, 1984. — P. 85–128.

Kotkin S. The Resistible Rise of Vladimir Putin: Russia's Nightmare Dressed Like a Daydream / S. Kotkin // *Foreign Affairs*. — 2015. — Vol. 94, № 2.

MacHardy K.J. Cultural Capital, Family Strategies and Noble Identity in Early Modern Habsburg Austria 1579–1620 / K.J. MacHardy // *Past and Present*. — 1999. — № 163. — P. 36–75.

Mota A. Eisenstadt, Brazil and the multiple modernities framework: Revisions and reconsiderations / Aurea Mota, Gerard Delanty // *Journal of Classical Sociology*. — 2015. — Vol. 15, № 1. — P. 39–57.

North D. An Economic Theory of the Growth of the Western World / D.C. North, R.P. Thomas // *Economic History Review*. — 1970. — Vol. 23, № 1. — P. 1–17.

Rist G. The History of Development: From Western Origins to Global Faith / Rist G. — L. : Zed Books, 2014. — 320 p.

Schmidt V. How Unique is East Asian Modernity? / V. Schmidt // *Asian Journal of Social Sciences*. — 2011. — Vol. 39, № 3. — P. 304–331.

Schmidt V. Modernity and diversity: reflections on the controversy between modernization theory and multiple modernists / V. Schmidt // *SOCIAL SCIENCE INFORMATION*. — 2010. — Vol. 49, № 4. — P. 511–538.

Schmidt V. Multiple modernities or varieties of modernity / V. Schmidt // *Current Sociology*. — 2006. — Vol. 54, № 1. — P. 77–97.

Shils E. Center and Periphery: Essays in Macrosociology / Shils E. — Chicago : Univ. of Chicago press, 1975. — 263 p.

Strauss L. Political Philosophy: Six Essays by Leo Strauss / Leo Strauss. — Indianapolis : Bobbs-Merrill, 1975. — 250 p.

Subrahmanyam S. Connected Histories: Notes Towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia / S. Subrahmanyam // Modern Asian Studies. — 1997. — Vol. 31, № 3. — P. 735–762.

Subrahmanyam S. Hearing Voices: Vignettes of Early Modernity in South Asia, 1400–1750 / S. Subrahmanyam // Daedalus. — 1998. — Vol. 127, № 3.

Tilly C. Review of “Revolution and the Transformation of Societies: A Comparative Study of Civilizations” by S.N. Eisenstadt / C. Tilly // American Historical Review. — 1979. — Vol. 84, № 2. — P. 75–102.

Tilly C. Social Movements and (all sorts of) Other Political Interactions — Local, National, and International — Including Identities / C. Tilly // Theory and Society. — 1998. — Vol. 27, № 3. — P. 453–480.

Tiryakian E. Modernisation: Exhumetur in Pace (Rethinking Macrosociology in the 1990s) / E. Tiryakian // International Sociology. — 1991. — Vol. 6, № 2. — P. 165–180.

Tiryakian E. The Wild Cards of Modernity / E. Tiryakian // Daedalus. — 1997. — Vol. 126, № 2. — P. 147–181.

Wakerman Jr.F. Boundaries of Public Sphere in Ming and Qing China / Jr.F. Wakerman // Daedalus. — 1998. — Vol. 127, № 3. — P. 167–189.